

Betænkninger over Danmarks og Norgis Kirke-Ritual af 1685 fra Aalborg stifts geistelighed, 1735¹

Af Kristian R. Skovmose

I Aalborg bispearkiv findes en gruppe betænkninger over Danmarks og Norges Kirke-Ritual af 1685, som stiftets geistelighed udarbejdede efter et pålæg fra biskoppen af 8. juli 1735.² Dette var foranlediget af en kongelig skrivelse af 11. juni 1735, der anmodede om indsendelse af betænkninger over Kirke-Ritualet til Danske Kancelli. Betænkningerne er mig bekendt ikke nævnt eller behandlet tidligere. På linie med den fremvoksende pietistiske teologi, er der kun få ændringsforslag til Kirke-Ritualet, mens der forekommer en del overvejelser over skriftemål og katekisation.

Biskop Thestrup³ udfærdigede nedenstående skrivelse til stiftets provster:

»(Til samt: Prouster i Herrederne om Ritualet).⁴

Velærværdige Hr Proust Elskelige broder i Herren.

Fra Hans excellence, Hans Kongl: Majestets Geheime Raad i det Kongl: Conseil og Ober-Secretaire i det Kongl: Danske Cancellie hr: Holstein, er mig Tilsendt Skrivelse dat. 11 Junii 1735, angaaende dend for Kirckerne i Danmarck og Norge anordnede Kirche Ritual, at dend for dend Mangel skyld der er paa samme, saa dend neppe er til Kiøbs at bekomme, skal paa nye oplegges, men førend saadant skeer, eragtes det fornøden, at eenhver af Geisteligheden giver sin Betenckende, om noget der i kunde være, endten at forandre, forbedre, fritage eller tillægge. Til dend Ende Hans Kongl: Maysts: allernaadigste villie og Befaling er denne, efter Høyst Bemelte hans Excellences skrivelses indhold: at eenhver af Geistligheden sit allerunderdanigste Betænken- de over hver post efter Ritualets pag: ville forfatte og efter enhvers got skiønnende give de fornøden forandringer til kiende. Hvorf: Deis Pro- positus med forderligste giver sine Herreds Brødre tilkiende same hans Maysts: allernaadigste Villie og befaling, dend at lade sig være efterret- telig og med aller først see kand, her til Residentzen sine Betenckning her som for er melt indsende, Hvorfra same directe til Hans Majestet allerunderdanigst bliver oversendt ...

Aalb: dj 8 de Juli 1735

F Thestrup«.

Ialt 65 præster har givet deres holdning til ritualet til kende, og de repræsenterer stort set hele stiftet, idet der fra stiftets daværende 14 provstier er betænkninger fra de 12. Der mangler kun fra Refs- og Horns herreder.

Betænkningernes form og omfang er meget varierende. De fleste provster udformede en skrivelse, der pålagde præsterne at udtale sig. Denne blev rundsendt til provstiets præster i form af en »cirkularskrivelse«, der blev sendt fra præstegård til præstegård. Med skrivelsen fulgte et lille hæfte, hvor provsten, ofte som den første, havde anført sine bemærkninger, og præsterne tilføjede heri deres betænkninger. Desværre medførte denne form i flere tilfælde monotome gentagelser af de foregående synspunkter. I Morsø Søndre herred afgav man en kollektiv betænkning.⁵

Efter enevældens indførelse i 1660 bestræbte man sig på at uniformere landets lovgrundlag. Det samlede resultat blev Chr. V's Danske Lov af 1683. Den indeholder ikke detaljerede liturgiske anvisninger. Sådanne fandt man under lovarbejdet, at der var behov for, og derfor iværksattes udarbejdelsen af en »Ritualloug om Ceremonierne«,⁶ og resultatet blev: »Danmarks og Norges Kirke-Ritual« af 1685. Den liturgiske uniformering fuldendtes efter ortodoksiens retningslinier med Alterbogen (1688) og Kingos Salmebog (1699).

Forud for et nyt oplag af Alterbogen var der i 1720 indhentet betænkninger fra landets provster og biskopper, fordi der ønskedes »mere Uniformitet«.⁷ Arbejdet var dog uden resultat, og materialet er senere gået tabt.⁸

Da man i 1735 startede revisionen af Kirke-Ritualet, var den officielle begrundelse, at der var mangel på ritualbøger, og at man ikke længere kunne købe nye ritualbøger.⁹ Betænkningerne fra Ålborg stift giver imidlertid ikke indtryk af, der var mangel på eksemplarer af Kirke-Ritualet. 21 af betænkningerne nævner direkte, at pastoratets kirker var vel forsynede med Kirke-Ritualet.¹⁰ Kun i ét sogn manglede man et eksemplar, nemlig i Tranum.¹¹

Dette understøtter den antagelse, at revisionen primært blev iværksat, fordi kongen, Chr. VI, i virkeligheden ønskede at gennemføre ændringer¹² i pietistisk retning.¹³

Blandt geisteligheden var det en udbredt opfattelse, at det var unødvendigt at foretage forandringer i Kirke-Ritualet. Af de 65 betænkninger, der foreligger, gives der i 60 udtryk for tilfredshed med det gældende Kirke-Ritual:

»Vores anordnede Kirche-Ritual er saa vel og fuldkommen indret-

tet, at derudj efter min skønsomhed findes intet enten at forandre, forbedre, fritage eller tillegge«. ¹⁴

I en del af betænkningerne, hvor tilfredsheden med ritualet begrundes, spores ortodoksiens betoning af den rene lære og dens afgrænsning overfor andre kirker. ¹⁵ Man finder Kirke-Ritualet er i god overensstemmelse med Guds lov og evangeliet, ¹⁶ og at det bygger på Confessio Augustana. ¹⁷ Yderligere er det en garanti, at det er udarbejdet af lærde teologer ¹⁸ og godkendt af kongen. ¹⁹

Andre afviser ændringer ud fra en generel konservativ og uvillig holdning til liturgiske forandringer. Det fremføres, at Kirke-Ritualet er særdeles opbyggeligt, ²⁰ samt at ændringer blot vil rejse et folkeligt røre. ²¹ Endelig frygtes de økonomiske udgifter til anskaffelse af nye ritualbøger, som nødvendigvis måtte følge, da liturgisk uniformitet var en selvfølge. ²²

Ortodoksiens bodsfromhed kom til orde i Kirke-Ritualet ved bestemmelsen om, at deltagelsen i lønligt skriftemål samt afløsning var en tvungen forudsætning for deltagelse i nadveren. Dette, og ikke selve nadverliturgien, voldte pietisterne kvaler. ²³

Dagen før man vil deltage i altergangen eller til nød samme dag, skal man ifølge Kirke-Ritualet skrifte for præsten i skriftestolen, indtil præsten har »fornummet en hiertelig Fortrydelse over Synden, samt en inderlig Længsel efter Guds Naade« og »alvorligt Fortset til sand bedring«. Præsten skal da trøste og formane til et godt levned, hvorefter afløsningen med håndspåbyggelse skal finde sted uden »Vilkor«: Efterdi I af Hiertet angrer ...«. ²⁴

En udbredt tendens til især at søge nadveren til højtiderne ²⁵ forhindre imidlertid den praktiske gennemførelse af, at hver enkelt skriftede for sig. Derfor praktiseredes enten kollektiv skrifte og afløsning, eller også blev der skriftet og afløst i en sådan hast, at det var umuligt for præsten at overbevise sig om, hvorvidt den skriftende oprigtigt var bodfærdig. Enkelte steder undlod man endog at håndhæve skrifte tvangen. ²⁶

I København førte den pietistiske vækkelse til krav om ændring af Kirke-Ritualets regler om skrifte og afløsning, og der blev fremsendt ansøgninger om fritagelse fra at følge de gældende foreskrifter. Sagen kendes som: Skriftemålssagen. ²⁷ De tre hovedpersoner i skriftemålssagen var de pietistisk påvirkede præster: O. Hersleb, ²⁸ E. Ewald ²⁹ og P. N. Holst. ³⁰ Sagen startede med en anklage mod Hersleb over, at han havde undladt håndspåbyggelse og absolution overfor nogle syge. Ønsket om at fravige Kirke-Ritualets foreskrifter skyldtes, at erfaring

havde vist, hvorledes absolutionen ganske vist trøstede, men den fremmede ikke omvendelse og førte heller ikke til et forbedret levned. Man mente dette skyldtes, at absolution var ubetinget, og at det i praksis heller ikke havde konsekvenser, når omvendelse eller ændret livsstil udeblev. F.eks. medførte det ikke udelukkelse fra at deltage i nadveren.

Enkelte af præsterne i Ålborg stift delte de pietistiske bekymringer, men samtidigt tog de det for helt givet, at skriftemålet fortsat skulle finde sted med håndspålæggelse og absolution. Deres autoritetstro indstilling overfor det forordnede forbød dem at gribe til selvjustits eller søge fritagelse fra at tage til skrifte.

Som løsning på de praktiske problemer foreslår stiftsprovsten i Ålborg, at man skulle anmelde sit ønske om at skrifte til »Klokkeren«.³¹ Fra Vennebjerg foreslås, at hvor der er f.eks. 200 kommunikanter, skal disse fordeles på »skriftedage« med højest 30-60 skriftende pr. dag.³²

Oftest skriftede sognebørnene, fordi det var lovpligtigt, men de var slet ikke bodfærdige.³³ Et middel til at fremme den »rette fortrydelse, længsel og fortsæt«³⁴ finder flere i en kateketisk liturgi i forbindelse med skriftemålet.³⁵ Præsten indleder med en kateketisk tale til de forsamlede. Herefter eksaminerer han hver enkelts kundskaber og lærer således den enkeltes sjælelige tilstand at kende. Men først herefter indledes det egentlige skriftemål, hvor præsten tager hver enkelt til skrifte.

De, der var for »vankundige«, skulle præsten pålægge at forbedre sig, og klokkeren eller degnen, der på forhånd var tilstede for at holde orden og tælle, hvem og hvor mange der ville komme til altergangen,³⁶ skulle nedskrive præstens spørgsmål og svarene herpå, så præsten nøje kunne opregne på hvilke punkter, forbedring var nødvendig. De vankundige skulle så møde hos præsten inden skriftedagen og redegøre for deres forbedring, ligesom de igen skulle deltage i den indledende undervisning i kirken for at gøre deres forbedring vitterlig, inden de kunne antages til skrifte.

I Kirke-Ritualet anføres, at præsten kan holde altergang for syge i deres hjem.³⁷ Også da er skriftemål og afløsning obligatorisk. Mens skrifte og afløsning finder sted, må kun præsten og den syge være i værelset. Betænkningerne foreslår af hensyn til præsten, at hvis han ikke kan afløse den syge med god samvittighed, kan de pårørende og degnen kaldes ind. Præsten gentager da sine spørgsmål, og disse notes sammen med den syges svar af degnen under vidners nærværelse. Dermed undgås nemlig, at præstens embedsførelse kan anfægtes. I tilfælde, hvor den syge hverken kan høre eller tale, ønsker flere, at

Kirke-Ritualet skal tillade, at absolutionen alene afhænger af, om pågældende havde været bodfærdig »i sin Velmagt«. ³⁸ Kan absolution ikke forsvares, skal præsten kun holde en tale og bede sammen med de tilstedeværende.

Ifølge Chr. V's Danske Lov, 1683, skulle »Letfærdighed, Manddrab, Tyveri, Mened eller andre aabenbarlige Laster« medføre, at man blev underlagt »Kirkens Disciplin«. Dette medførte udelukkelse fra skriftemål og deltagelse i nadveren. ³⁹ I praksis blev kirkedisciplinen ikke håndhævet i form af udelukkelse fra skrifte og nadverdeltagelse. Derimod blev det kun krævet, at der skulle skrives åbenbart straks, og lige herefter fandt afløsningen sted. ⁴⁰ I praksis var det især svangerskab udenfor ægteskab, der førte til krav om åbenbart skrifte, men ofte var skriftet tilsyneladende løgnagtigt. Flere betænkninger nævner nemlig, at skriftemålet først skal finde sted, når præsten nøje ved, hvem faderen er. Derfor skal der ikke nødvendigvis skrives den først kommende prædikendag, som det ellers var praksis. Om nødvendigt bør det åbenbare skrifte udsættes indtil årets udgang, eller indtil præsten er bekendt med sandheden, og i mellemtiden skal der hver søndag i kirkebønnen bedes om, at sandheden må komme frem. Der må dog ingen navne nævnes i bønnen. ⁴¹

I reformationsårhundredet var det tilstrækkeligt, at en kristen kunne katekismens stykker udenad. Dette stillede man sig i mindre grad tilfreds med i løbet af det 17. århundrede, men særligt med den pietistiske vækkelse i begyndelsen af det 18. årh. blev det understreget, at forståelsen af katekismen var afgørende, og der fremkom væsentlige praktiske tiltag i form af flere katekisationer og bedre metoder. Biskoppen over Ålborg stift, Frands Thestrups, havde katekismusundervisningen som en hjertesag. Thestrup ⁴² havde været rektor og præst i Nyborg, provst i Lolland Nørre herred og præst ved Helliggejst Kirke i København, inden han blev biskop i Ålborg. Under engelsk påvirkning ⁴³ holdt han i hele sin periode som præst flittigt katekisationer, og hans stod bag oprettelsen af en af de københavnske kirkeskoler. ⁴⁴ Kampen for en forbedret katekismusundervisning fortsatte han som biskop over Ålborg stift.

Thestrup tilskyndede sognepræsten, senere provst og biskop, i Åsted og Skjærum i Vendsyssel, magister Christopher Mumme, ⁴⁵ til at udarbejde en katekismusforklaring. ⁴⁶ Begrundelsen var, at det var ønskeligt med en ensartet undervisning overalt i stiftet med øget vægt på forståelsen. Under udarbejdelsen af forklaringen fandt et nært samarbejde sted mellem Thestrup og Mumme, ⁴⁷ og Thestrup opfordrede senere

kraftigt til, at ikke blot præster og degne, men også almindelige folk anskaffede og anvendte forklaringen,⁴⁸ der også udkom i flere oplag.

I lyset heraf må det antages, at stiftets præster var meget bevidste om katekisationens nødvendighed. Kun 8 betænkninger nævner dog katekismusundervisning direkte. I en enkelt betænkning fremhæves og roses stiftets ordning:⁴⁹ Mummets forklaring. Ligeledes anføres, at det var ønskeligt, om Kirke-Ritualet indeholdt kateketiske foreskrifter, så der kunne opnås uniformitet.⁵⁰ En fremlægger den ide, at den langsomme messesang skulle udelades til fordel for katekismusundervisningen,⁵¹ mens en anden ønsker en radikal forkortelse af gudstjenesten til fordel for katekisationen.⁵²

Det fremgår af flere betænkninger, at der var problemer med katekismusundervisningen og særligt, at menighederne ikke var sig bevidst, hvor nødvendig den var. Specielt overfor de unge⁵³ og »Land-Soldaterne«⁵⁴ efterlyses regler, der indskærper pligten til at deltage i katekisationen.

Kun i én betænkning anføres anvisninger på, hvordan katekismusundervisningen bør finde sted, og dette afspejler antageligt, hvordan katekismusundervisningen reelt fandt sted i store dele af stiftet. Betænkningen er fra Vennebjerg herred i Vendsyssel, og nævnte Chph. Mumme gengiver heri hovedtrækkene fra sin egen katekismusforklaring.

På landet skulle der katekiseres i to afdelinger: Først skulle præsten anvende sidste halvdel af »Prædiketimen« til at forklare katekismens dele,⁵⁵ og dernæst skulle degnen katekisere med børnene efter gudstjenestens slutning.⁵⁶ Mumme understreger vigtigheden af, at såvel stofet, som den måde det blev fremlagt på, skulle være ens for både præst og degn. Han fastholder i sin betænkning den form for katekisationen efter gudstjenesten, som han i 1720'erne havde fremlagt. Børnene opdeles i tre klasser. Der indledes og sluttes med bøn (de samme hver gang). Dernæst gennemgås den del af katekismen, der er anordnet til den aktuelle uge i form af forklaringer, spørgsmål og indlæring af bibelsprog. Til sidst læser et barn fra den øverste af de tre klasser nogle forordnede afsnit af Bibelen, og imens fører degnen protokol over de fremmødte. Der stilles enkelte spørgsmål til teksten. Inden afslutningsbønnen fortælles endeligt, hvad der gennemgås næste gang, og hvilke af »Bibels Historier« der hører næste søndag til.

Nyt i forhold til katekismusforklaringen fra 1723(24)⁵⁷ er Mummets forslag om en art konfirmation én gang om året: »Om iche fra Catechisationen een gang om Aaret maatte dimitteris de, som vide nu forstandig at svare til Ungdommens 3 Classers Spørsmåle?«⁵⁸ Dog foreslår han ingen liturgi for denne dimission, hvilket dog fremkom, da konfir-

mationen blev indført, 1736.⁵⁹ Nyt er det også, at han ønsker katekismusundervisningen intensiveret ved at undlade samlæsning af alle tre klasser, hvilket ofte var for mange på en gang. I stedet ønsker han, at en lærer knyttes til hver af de tre klasser, som fordeles på hvert sit sted i kirken: Præsten til de øverste, degnen til de mellemste og skoleholderen til de yngste.⁶⁰

Ud over de to hovedemner i betænkningerne, skriftemålet og katekisationen, er der en række forslag til ændringer eller indskærpelse af de gældende forordninger for højmesseliturgien i Kirke-Ritualet, men de er af mere formel karakter. Det drejer sig om indskærpelse af, at man som forordnet skal knæle under bønnerne og stå op under epistel- og evangelie-læsningerne.⁶¹ Endvidere om, at salmen »O Gud vi love Dig«, der blev sunget til indledning ved froprædiken⁶² og to gange om året til højmissen,⁶³ i 1729⁶⁴ var blevet udskiftet med salmen: »O store Gud vi love dig«. ⁶⁵ Flere minder om, at dette rent formelt burde ændres i Kirke-Ritualet.⁶⁶ Enkelte ⁶⁷ efterlyser også en salutation forud for evangelielæsningen⁶⁸ og foreslår det alternative svar⁶⁹ forud for evangelielæsningen fjernet, da det ikke bruges.⁷⁰ Endelig beklager flere sig over, at der anden juledag: St. Stephans dag, skal prædikes om omsorg for de fattige,⁷¹ når evangeliet handler om dommen over Jerusalem.⁷² Epistelen⁷³ nævner derimod martyren og fattigforstanderen Stephanus, og derfor burde det forordnes, der skulle prædikes over den.⁷⁴ I betænkningerne klages også over, at der herskede usikkerhed angående, dels hvilke meddelelser eller lovforkyndelser, der skulle gives fra prædikestolen, dels hvornår i kirkeårets løb, det skulle ske.⁷⁵

Til to af de øvrige ritualer i Kirke-Ritualet fremsættes forslag til ændringer: En enkelt præst foreslår, at indledningen af kvinder, efter de har født,⁷⁶ skal finde sted inden gudstjenesten, mellem anden og tredie ringning,⁷⁷ og ikke som forordnet under de første salmer. Hensigten med dette forslag var at undgå, at den personlige andagt hos den øvrige menighed blev forstyrret.⁷⁸ Også til dåbsritualet er der enkelte bemærkninger. Nogle overvejer afskaffelsen af exorcismen bl.a. fordi det skaber forvirring i menigheden. Den blev nemlig ikke brugt ved hjemmedåb eller ved voksnes dåb.⁷⁹ Men teologiske begrundelser for afskaffelsen fremsættes ikke. Desuden ønsker nogle, at anordningerne for fremstilling af hjemmedøbte måtte formuleres klarere.⁸⁰

Det er karakteristisk for betænkningerne, som for pietismen iøvrigt, at det i ringe grad er selve ritualerne, der vises opmærksomhed og ønskes ændret. Ud fra en meget autoritetstro holdning anses de for at være i god overensstemmelse med bekendelsesskrifterne og kongens love. I

sig selv tillægges ritualerne dog ikke guddommelig kraft, men betragtes som adiafora, blot skal de være opbyggelige. Det er typisk pietistisk, at der lægges særlig vægt på den kateketiske undervisning dels forud for skriftemålet dels i forbindelse med ungdommens opdragelse, fordi den sikrer, at fromheden ikke kun ytrer sig som ydre deltagelse. Katekismusundervisningen anses for at være den bedste vej til at fremme fromheden i form af bod og et forbedret levned og til at sikre, at fromheden bliver ægte og personlig. Alligevel er den pietistiske holdning ikke særlig fremtrædende og konsekvent hos geisteligheden i Ålborg stift omkring 1735. Kun enkelte præster har en helt tydelig pietistisk teologi svarende til den, der kommer frem i P. Herslebs betænkning.⁸¹

Noter

1. Kilderne til nærværende artikel stiftede jeg bekendtskab med under mine studier af »Liturgien i Danmark ca. 1610-1810« i forbindelse med et scholarstipendiat ved Inst. for Kirkehistorie, Århus Universitet, 1988-89. Jeg takker lektor Knud Ottosen for tilskyndelsen til og vejledning under stipendiestudiet og ved udarbejdelsen af denne artikel.
2. Landsarkivet, Viborg. Ålborg bispearkiv: Arkivpakke (C-1,372) med bl.a. »Indberetninger om kirkeritualet 1735«. For at give et fuldstændigt billede, er desuden inddraget en betænkning, som videresendtes fra Ålborg stift til Danske Kancelli: »Venneberg Herredts Præstes kabs allerunderdanigste Erklæring ...«. Den er sandsynligvis udarbejdet af Christopher Mumme, sognepræst i Åsted og Skjærum i Vendsyssel. Han blev biskop efter F. Thestrup, og muligvis har han selv besluttet, at netop hans egen betænkning blev sendt til Danske Kancelli.
 Det øvrige materiale, som blev sendt til kancelliet fra de øvrige stifter, findes i Rigsarkivet (Danske Kancelli. Generalkirke-inspektionskollegiet: Ritualens revision 1737-) og omfatter iøvrigt: Betænkninger af: Per Hersleb (udg. P. G. Lindhardt: Kirkeritualet og pietismen. Kbh. 1986), Ejler Hagerup, Chr. Ramus, C. L. Leth, E. Ewald (udg. Kh. Sl. 4. rk. bd. III, s. 519-525), Præster i Venneberg herred, H. Steenbuch.
 Extracter af betænkninger. Notater: P. Hersleb og J. B. Bluhme. Opstilling af principper for revisionen. Forhandlingsnotater. Kirke-Ritualet med ark indskudt til notater (med notater).
3. Frands Thestrup (1653-1735) biskop i Ålborg fra 1709, indtil han døde 17. august 1735. Måske er alderdom og svaghed skyld i, han ikke selv udarbejdede en betænkning.
4. Landsarkivet, Viborg. Ålborg bispearkiv: Kopibogen (C-1, 12) s. 145 A-B. Teksten anført i parentes står i kopibogens margen.
5. Alle præsterne samledes nemlig »udi Wejerslev Kirke d: 8 Aug:« og afgav betænkning efter de »nøye have igiennemseet Ritualen«.
6. Secher, V. A. og Støchel, Chr.: Forarbejderne til Kong Kristian V's danske Lov. Kbh. 1893-94. Bd. 2, s. 458: Under den tredje revisionskommisions arbejde d. 1.

april 1680 »blef for got befundet, at der skulle talis med hans Majtt., om der icke motte forfattis en Ritualoug om Ceremonierne i Kirkerne, paa det der kunde være en Conformitet ofver alt«.

7. Kgl. reskript af 10. og 26. juni 1720. L. Fogtmann: Kgl. Rescripter, 1699-1730. III Del. Kbh. 1793.
8. P. G. Lindhardt: Peder Hersleb I. Kbh. 1939. S. 99.
9. Jvf. Thestrups skrivelse ovenfor.
10. Btk. af sognepræst Peder Casten i Thisted og Tilsted, Hundborg herred: »Til Efterretning for vedkommende i Guds Tienestis Forretning findes thisted og Tilsted Kirker hver at være forsiunet med en vel conditioneret Kircke-Ritual«. I 21 betænkninger anfører præsterne lignende oplysninger. En enkelt anfører endda: »De fleeste kircker i Dannemark og Norge ere forsiunnede med Kircke-Ritual«, og det er »at sette Kirckerne i nye Bekostning, om nogen Forandring skeede, Eftersom endlig maae værre een uniformitet i vore Guds tieniste« (Ufuldstændig btk. fra Øster Han hrd.).
11. Btk. af Caspar Christopherssøn, Leerup-Tranum, Øster Han hrd.
12. P. G. Lindhardt: Peder Hersleb I. (1689-1737). Kbh. 1939. S. 286.
13. Sst. s. 286 antyder Lindhardt dette idet han henviser til »deres standpunkt, der fik arbejdet betroet«. Dette må forstås dels de der afgav betænkning dels de der tog del i det egentlige revisionsarbejde, bl.a. Peder Hersleb.
Fra Ålborg stift blev der videresendt én betænkning til kancelliet, og det var ligeledes den mest pietistisk prægede. Den var udarbejdet af Christoper Mumme, der i 1724-25 havde udgivet katekismusforklaringen: »Underviisnings Spørgsmaale«, og heri lægges især vægt på skriftemålet og katekismusundervisningen.
14. Den fulde ordlyd af betænkningen fra N. C. Botzen, Tolstrup-Stenum, Jerslev hrd.
15. Ved væsentlige forandringer ville man nemlig »føye voris Modstandere Calvinianerne og Puritanerne, som icke vil gifve os det mindste efter, i at tage fra; eller og i at legge til, vil favoricere Papisterne«. Btk. af N. J. Rotenburg; Sæby, Børglum hrd.
16. Btk. af P. Højer, Hammer-Horns-Sulsted-Ajstrup, Kær hrd.
17. Btk. af N. J. Rotenburg, Sæby, Børglum hrd. Nævnes også af flere.
18. Btk. af Chr. Friis, Alsted-Bjergby, Morsø Nørre hrd.
19. Sst.
20. Btk. af J. H. Steinfeldt, Albæk-voer, Børglum hrd.
21. Fællesbtk. fra Morsø Sdr. hrd.
22. Ufuldstændig btk. fra Øster Han hrd.: Det er »at sette Kircherne i nye Bekostning; om nogen Forandring skeede, Eftersom endelig maae være een uniformitet i vore Gudstieniste«.
23. E. H. Stampe, Torslev-Lendum, Børglum hrd. nævner dog: »Degnen maate befallis at holde god Skich og orden ved communicanterne, at icke nogen trænger sig frem, ey heller nogen at trine frem, før den forrige Dug, og de betiente er nedkomne«.
24. Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685 (herefter KR). S. 143 ff. (Genudgivet af udvalg for konvent for kirke og theologi, 1985: Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685-1985.)
25. P. G. Lindhardt: Peder Hersleb I. Kbh. 1939. S. 273.
26. Btk. af E. H. Stampe, Torslev-Lendum, Børglum hrd.: Der klages over, at man blot lader et barn meddele til degnen, at man vil til alters.
27. Koch og Kornerup (red.): Den danske Kirkes Historie, bd. V, s. 128 ff.
28. Kh. Sl. 5. rk. bd. V, s. 164-201.
29. Kh. Sl. 4. rk. bd. III, s. 519ff og 5. rk. bd. V. s. 343ff.

30. Kh. Sl. 5. rk. bd. IV. s. 322ff.
31. Btk. af stiftesprovst Sixtus Aspach, Ålborg.
32. Btk. fra Vennebjerg af Chrph. Mumme: »At Confitenternis Tall maate sættis til visse hver Skrifte-Dag, saa dett iche overgich 30 i de Meenigheder, hvor der findis in alles 200 Communicaner, 60, hvor der findis 400, og saa fremdelis, og heller Skrifte-Dagenis, end Confitenternis Tall at formeris?«
33. Sst.: »Og Confitenternes største Tall, læse uden Sands og Følelse enhver, end og bæste formular af Skrifte-Bøn og Begiæring«.
34. Sst.
35. Sst.
36. KR s. 149.
37. KR s. 169 ff.
38. Btk. fra Vennebjerg af Chrph. Mumme.
39. KR s. 150.
40. Btk. af P. K. Paludan, Hellevad-Hellum-Ørum, Jerslev hrd.: »Binde Nøglen nu om stunder ligger saa dybt nedgravet, og løse-Nøglen allene bruges«.
41. Btk. fra Vennebjerg af Chrph. Mumme.
42. Dansk biografisk Leksikon, 1983, bd. 14 s. 439-441.
43. Michael Neiiendam: Københavns Kirkeskolers Krønike. Kbh. 1941. S. 26.
44. Sst. S. 28-31.
45. Dansk biografisk Leksikon 1897, bd. 11, s. 506-507.
46. »Underviisnings Spørsmåale For at forstaae og i Levnet til Brug at føre D. Morten Luthers Liden Catechismus, Eendeel Brugte i Aalborg Stift af Biscoperne Salig og Højærværdig Ihukommelse D. M. Foss, D. H. Bornemann, D. J. Bircherod, Men Mestendeel Samlede efter Hans Velædle Højerværdighed Mag. Frands Thestrup, Nu Biskop over Aalborg Stift, Hans Overhørelses Maade i Biskop over Aalborg Stift, Hans Overhørelses Maade i Visitatzerne, Befaling, at forfatte dem i Pennen, Skriftlige Correcturer og Forbedringer, og Besluttelse til Uniformitet i Stiftet for Degnene, Skoleholderne og Huus-Fædrene, At præsternes Arbeyde nogenlunde kunde lættes, og Ungdommen dog frugtbarligen underviises og overhøres.« Efter tredie oplag 1737 og Kh. Sl. ny rk. bd. 6, s. 841 ff.
47. Kh. Sl. ny rk. bd. 6, s. 841-53 og 6. rk. bd. III, s. 574-601.
48. Kh. Sl. 6. rk. bd. III, s. 574.
49. Btk. af P. K. Paludan, Hellevad-Hellum-Ørum, Jerslev hrd.
50. Sst.
51. Btk. af N. R. Larsen, Vadum, Kær hrd.
52. Btk. af P. K. Paludan, Hellevad-Hellum-Ørum, Jerslev hrd.: Hvis der ingen dåb eller nadver: »Ministerialia« skulle finde sted, kunne gudstjenesten før prædikenen reduceres til læsning af epistelen og efter prædikendelen skulle kun synges en salme og kollekten læses. Al den sparede tid kunne så anvendes til katekisation.
53. Btk. af »Ferdinandus« (jvf. Wiberg: Ferdinand Jochumsen Phister), Sejerslev-Ejerslev-Jørby, Morsø Nørre hrd., og J. Bergh, Vrå-Em-Serritslev, Børglum hrd.
54. Btk. af N. Esbach, Fladde-Gærum, Vennebjerg hrd.
55. Chr. V's Danske Lov 1683: 2-4-14.
56. Sst.: 2-15-2.
57. Kh. Sl. 6. rk. bd. III, s. 579.
58. Btk fra Vennebjerg af Chrph. Mumme: S. 2.
59. Forordning af 13. jan. 1736. J. H. Schou: chronologisk Register. III deel. Købh. 1795.

60. Se note 58.
61. KR s. 13 og 39.
62. KR s. 7, undtagen langfredag.
63. KR s. 33: På »Michels Dag« d. 29. sept., hvor der ofte blev holdt høstgudstjeneste (jvf. Kirkeleksikon for Norden, bd. III, 1911) og på »Taksigelsens Fest« d. 11. feb. (jvf. KR s. 25).
64. Kongelig forordning af 18. marts og 8. april 1729. Fogtmann: Kgl. Rescripter ... 1699-1730, III Del, Kbh. 1793.
65. Salmen er den danske udgave af Te Deum. Det er uvist, hvem der foretog denne nye oversættelse af Luthers tekst. (A. Malling: Dansk Salmehistorie, bd. 4., s. 265).
66. E. H. Stampe, Torslev-Lendum, Børglum hrd., Frederic M. Thestrup, Haring-Stagstrup, Hassing hrd. og Chrph. Mumme i btk. fra Vennebjerg.
67. Btk. af P. K. Paludan, Hellevad-Hellum-Ørum, Jerslev hrd.
68. I KR s. 17 er ingen salutation anordnet før evangelielæsningen i højmessens, mens det anføres til aftensang, s. 46. Dette skyldtes antageligt en forglemmelse (jvf. S. Borregaard: Danmarks og Norges kirkeritual af 1685. Kbh. 1953. S. 110).
69. KR s. 17: »Priis og ære være dig herre«.
70. Btk. af F. M. Thestrup, Haring-Stagstrup, Hassing hrd.
71. KR s. 24-25.
72. Mt. 23, 34-39.
73. Acta 6,8-15 og 7,54-60.
74. Btk. af E. H. Stampe, Torslev-Lendum, Børglum hrd. og btk. fra Vennebjerg af Chrph. Mumme.
75. KR nævner blot »Kongl. Mandater« (s. 31), men Danske Lov tilføjer om de faste meddelelser (Danske Lov 2-4-13): To gange meddeles hvem, der er underlagt kirke-disciplinen og forment adgang til nadveren, desuden »om Sværen,, om Helligbrøde, og om Børnetugt«. Muligvis følte mange præster denne mangel på anvisninger m.h.t. hvad, der skulle forkyndes, men kun fire anfører det (Btk. fra: Broust-Svenstrup/ Leerup-Tranum/ Aggersborg / Fladde-Gærum).
76. KR s. 118 ff. Desuden anfører S. Aspach, Ålborg: Det bør indskærpes, at kun de kvinder, der har født efter, at de har indgået ægteskab, er berettiget til at blive indledt. Hverken de, der føder udenfor ægteskab, eller de, der er trolovede og føder, kan indledes. Denne indskærpelse var specielt rettet mod den uberettigede opfattelse i den folkelige bevidsthed, som ligestillede trolovelse og ægtevielse.
77. Btk. af F. M. Thestrup, Haring-Stagstrup, Hassing hrd.
78. F. M. Thestrup, Haring-Stagstrup, Hassing hrd.
79. P. K. Paludan, Hellevad-Hellum-Ørum, Jerslev hrd og Chrph. Mumme fra Vennebjerg hrd. mener derfor, at exorcismen burde afskaffes, mens E. H. Stampe, Torslev-Lendum, Børglum hrd. foreslår den bruges ved alle dåb.
80. P. K. Paludan (se note 79) og S. Aspach, Ålborg.
81. Se note 2.

Summary

The article presents and discusses a dossier of considerations on the official Danish book of rituals: »Danmarks og Norges Kirke-Ritual« of 1685, made in 1735 by members of the clergy of the diocese of Aalborg at the request of the King who – it can be reasonably assumed – wanted to pave the way for a reform, governed by the spirit of Pietism. The Aalborg clergy, however, were generally well satisfied with the existing ritual though a limited number of pietistically inclined members advocated minor changes with a view to ensure the sincerity of confession and strengthen the catechization of children.

*Cand. theol. Kristian R. Skovmose,
Hønebjergvej 13, Søby, Hornslet*